

Marko Dizdar: *Zvonimirovo-Veliko polje. Groblje latenske kulture 1 / A Cemetery of the La Tène Culture 1. Monographiae Instituti Archaeologici / Monografije Instituta za arheologiju 8, Institut za arheologiju, Zagreb 2013. ISBN 978-953-6064-11-3, 552 str., 32 tab., 160 sl.*

Konec leta 2013 je v seriji *Monografije Instituta za arheologiju* iz Zagreba izšla obsežna monografija Marka Dizdarja o srednjelatenskem grobišču Zvonimirovo – Veliko polje. Gre za nam razmeroma dobro poznano plano grobišče z izključno žganimi pokopi v hrvaškem Podravju, na katerem še vedno potekajo raziskave. Grobišče je najvzhodnejše najdišče mokronoškega kulturnega kroga, ki ga povezujemo s keltskimi Tavriskimi. Do sedaj je bilo izkopanih 101 grobov, ki vsi datirajo v LT C2 ali stopnjo Mokronog IIb. Avtor, ki je po začetni soudeležbi prevzel vodenje tamkajšnjih raziskav, sproti predstavlja preliminarne izsledke vsakoletnih izkopavanj, objavil pa je tudi več samostojnih znanstvenih člankov o najdbah iz Zvonimirovega. Tu je predstavljena monografija, posvečena sistematični objavi rezultatov izkopavanj v letih 1993–1995 in 1998–1999, ko so bili izkopani grobovi LT 1–6, 8–12, 14, 17–18.

V uvodnem poglavju (str. 9–15) avtor na kratko povzame zgodovino in potek raziskav mlajše železne dobe v hrvaškem Podravju. Poudari pomembnost grobišča Zvonimirovo, na katerem je mogoče zaznavati stapljanje elementov, značilnih za različne kulturne kroge, ki jih povezujemo s Tavriskimi, Skordiskimi in Panonci. Sledi zgodovinski pregled odkritja najdišča in poteka raziskav v drugem poglavju (str. 17–19).

Tretje poglavje (str. 21–27) je posvečeno analizi horizontalne stratigrafije grobišča, pri kateri avtor upošteva vse do sedaj odkrite grobove. Ugotavlja, da se je grobišče širilo v smeri sever–jug ter da lahko posamezne grobove povezujemo v manjše skupine, morda družine. Zato domneva, da so grobovi bili označeni (z manjšimi gomilami ali lesenimi obeležji?). Ugotavlja tudi grupacije po spolu in grobnih pridatkih. Pri tem opozori na skupino moških z orožjem na severozahodnem delu grobišča ter na to, da imajo grobovi iz južnega dela grobišča v primerjavi s severnim delom skromnejše pridatke, česar pa žal ne podkrepi z navajanjem posameznih primerov. Tudi na prikazanem tlorisu grobišča so žal označeni le v monografiji predstavljeni grobovi, ki so vsi z južnega dela grobišča.

V četrtem poglavju (str. 29–49) avtor analizira način pokopa in pogrebne rituale. S pregledom dosedanjih raziskav iz širšega panonskega prostora poskuša nakazati izvor žganega pokopa. Pri tem povzema mnenja, da se je žgani pokop na jugovzhodnoalpsko območje najverjetneje razširil s severnega dela Karpatske kotline, kjer je taka oblika značilna tudi v mlajšem halštatu. Obstoj ustaljenega pogrebnega rituala avtor utemeljuje z lego žganinskih ostankov, ki so praviloma zbrani v manjši kup na dnu grobne jame, in ponavljajočim se razporedom pridatkov. Opozori tudi na samo lego grobnih jam, ki so bile vkopane v smeri sever–jug, kar primerja z usmeritvijo zgodnjelatenskih skeletnih pokopov. Poleg tega so bile v nekaterih grobovih na severnem delu grobišča ohranjene sledi majhnih lesenih krst (zabojev), v katerih so bile zbrane sežgane kosti, ki so vedno ločene od živalskih kosti. Avtor poudari, da je bila opredelitev spola posameznih pokopov na podlagi grobnih pridatkov v celoti potrjena z antropološkimi

analizami. Kostni ostanki so bili očitno skrbno pobrani z ostankov grmade/ustrine, ki je na grobišču sicer niso odkrili, saj v grobovih med sežganimi kostmi ni drobcev oglja. Ženske so bile sežgane s celotno opravo, moški pa kvečjemu skupaj z nakitnimi predmeti. Glede na najdene sežgane pridatke (steklo in bron) ter kostne ostanke avtor ugotavlja, da so pri sežiganju dosegali temperaturo okoli 950 °C, samo žganje pa je trajalo približno 8 ur. Največ grobov je enojnih, s približno enakim deležem moških in ženskih. Pri dvojnih grobovih so kosti lahko zbrane na enem kupu (običajno odrasla oseba z otrokom) ali pa sta dva ločena kupa vsak s svojimi pridatki (dve odrasli osebi – po antropoloških analizah “zakonca”). Za dvojne grobove moškega z žensko avtor povzame interpretacije, ki temeljijo na zapisih pri Cezarju. Pri tem se bolj nagiba k domnevi o samomorih žena iz žalovanja kot domnevam o njihovem žrtvovanju. Ugotavlja, da je otroških grobov razmeroma malo, kar morebiti dokazuje manjšo smrtnost ob rojstvu. Otroci, stari okoli enega leta, so bili sežgani skupaj z odraslo osebo, njuni ostanki pa so zbrani na enem kupčku kosti, kar po avtorjevem mnenju morda kaže na njihov neenakovreden položaj v skupnosti. Otroci enakopravnost očitno dosežejo nekeje z 12–13 leti, ko dečki postanejo vojaško sposobni, deklice pa dozoriijo za možitev. Pri ugotavljanju položaja otrok se opre na primerjave z žganimi grobišči v Daciji, kjer so znani skeletni pokopi otrok. Pomemben del pogrebnih ritualov je prilaganje hrane in pijače, s katerim je povezano tudi malodane v vseh grobovih najdeno keramično posodje. Največkrat gre za komplet lonca in sklede, lahko tudi kantharosa s skodelico. V vsaj polovici grobov so bili najdeni tudi deli (glava, sprednje ali zadnje noge) domače svinje, ki je praviloma pridana na dno grobne jame ob žganinske ostanke. Pri tem so v moških grobovih največkrat deli glave, pri ženskah pa noge. V nekaterih grobovih so bile odkrite tudi sežgane kosti svinje, kar kaže, da je bil del hrane lahko sežgan s pokojnikom. Večkrat so bile najdene še kosti kokoši, običajno zbrane v skledi. V zaključnem delu poglavja je obravnavano še obredno uničevanje orožja. Avtor tu ugotavlja, da je zvijanje orožja značilno za dve območji: Karpatsko kotlino in cispadansko Italijo, medtem ko je v zahodnokeltskem svetu ritualna deformacija orožja redkost. Uničevanje povezuje z religioznimi razlogi, češ da orožje umre s pokojnikom. Primerja ga tudi z darovanjem orožja v reke, močvirja in svetišča.

Peto poglavje (str. 51–61) je posvečeno pregledu družbene razslojenosti. Avtor izhaja iz predpostavke, da je socialni status mogoče razbrati iz pridatkov. V opombi (7) navaja, da v tem delu upošteva vse do leta 2012 odkrite grobove, vendar v nadaljevanju žal omenja le primere med tu objavljenimi grobovi. Ker ti predstavljajo le majhen delež celotnega grobišča in niso vedno najbolj reprezentativni, poprešamo kakšno kombinacijsko tabelo ali preliminarne popis strukture pridatkov v neobravnavanih grobovih. Avtor namreč na podlagi grobnih pridatkov razlikuje med štirimi skupinami moških grobov, pri čemer je ena brez orožja. Na vrh družbene lestvice postavlja bojevnike z več kosi ofenzivnega (meč v nožnici, bojni nož, kopje s ščitnikom) in defenzivnega orožja (deli ščita), brusom, toaletnim priborom, deli noše, keramičnim posodjem in živalskimi kostmi. V drugo skupino uvršča grobove z

mečem in pasno garnituro, ki se od prve skupine ločijo po tem, da nimajo toaletnega pribora. Tretjo skupino predstavljajo moški z eno ali dvema sulicama, lahko tudi samo s ščitom. Na dno družbene lestvice postavlja moške brez orožja. Moški prvih dveh skupin naj bi bili nosilci skupnosti (veljaki), medtem ko tretja in četrta skupina najverjetneje pripadata manj vplivnim osebam oziroma klientom in slugam. Ugotovljene skupine primerja z moškimi grobovi iz Dobove, Slatine in Karaburme. Podaja še primerjave z madžarskimi in južnobavarskimi grobišči. Štiri skupine razlikuje tudi pri ženskih grobovih, v katerih se pojavljajo uporabno-dekorativni deli noše (pasovi, fibule), nakit (steklene in bronaste zapestnice, prstani, steklene jagode), redkeje železni noži in vretenca ter posodje in ostanki hrane. Prvo in drugo skupino žensk primerja s skupinama mečenoscev. Za prvo skupino je značilna velika pestrost noše in nakitnih predmetov, za drugo skupino pa predvsem pasovi, ki se pogosto pojavljajo skupaj s sponkami tipa Brežice. V tretjo skupino uvršča ženske s skromnejšo opravo, medtem ko so deli noše in nakita v grobovih četrte skupine prej izjema oz. se pojavljajo zgolj posamično. Ženske grobove tretje skupine sicer primerja s suličarji, četrto pa podobno kot pri moških postavlja na dno družbene lestvice. Tudi za ženske grobove naredi podrobno primerjavo z nekaterimi drugimi grobišči. Pri tem ugotavlja, da so bogati ženski grobovi v Dobovi, Slatini, Brežicah in Karaburmi v primerjavi z bogatimi moškimi redkejši oz. maloštevilni. To velja tudi za Karpatsko kotlino, kjer svoje izsledke primerja s študijo J. Bujne. Za konec opozori, da bi za ugotavljanje družbene hierarhije bilo treba raziskati tudi naselja in njihovo infrastrukturo. Meni namreč, da mora razslojenost družbe, kot jo nakazujejo grobni pridatki, odsevati tudi v naselbinskih najdbah.

Najobsežnejši in bržkone tudi najpomembnejši del monografije je šesto poglavje (str. 63–363). Gre za obsežno tipološko-kronološko analizo pridatkov, ki je razdeljena na številna podpoglavja. V uvodnem delu nam avtor predstavi izhodišča za pripisovanje Zvonimirovega k mokronoški skupini. Poleg osnovne kronološke tabele (preglednica 1) nam prikaže zemljevid najpomembnejših najdišč latenske kulture iz osrednje Hrvaške (karta 5), ki pa je kot karta najpomembnejših grobišč mokronoške skupine (karta 6) žal objavljen brez imenskega seznama. Tipološko-kronološkega ovrednotenja najdb se loteva po spolu, saj so razen redkih oblik železnih fibul in keramike posamezni pridatki značilni le za moške, drugi pa za ženske grobove. To nam poskuša prikazati na kombinacijski tabeli pridatkov obravnavanih grobov (preglednica 2), ki pa je neposrečeno oblikovana in zato slabo pregledna, saj posamezne družbene skupine grobov niso dobro razvidne.

Obravnave najdb se nato loti v treh sklopih. Najprej obravnava moške, nato ženske pridatke, tretji del pa je posvečen keramičnemu posodju. Najdbe nato deli po namenu: orožje, toaletni pribor, deli noše, nakit, orodje in posodje. Za vsako skupino so opisane osnovne oblike z nizom tipov, za katere poda številne primerjave iz širšega jugovzhodnoalpskega in panonskega sveta ter ugotavlja čas njihove uporabe in razširjenost (karte 7–32). Pri svojem delu upošteva vse že uveljavljene tipološko-kronološke preglede in reproducira več starejših kart razširjenosti posameznih predmetov drugih avtorjev. Ker so te brez

konkretnega komentarja, so nekako odveč, zlasti ker avtor praviloma prikazuje tudi svojo karto razširjenosti.

Pri orožju avtor podrobno analizira žige na rezilih mečev, nožnice mečev skupine 6 po Lejarsu in švicarski stil krašenja nožnic mečev; bojne nože tipov Zvonimirovo LT 12, Brežice 6 in Osijek 1; sulične osti z dolgim listom in tiste z dolgim tulcem; sulična kopita; umba tipov Zvonimirovo LT 12, Slatina 10 (VIIa) in Skorba (VIIb) ter okove štita. Kot toaletni pribor obravnava škarje, britve, še posebej britve z zoomorfnimi oblikovanimi glavičmi držaja, in pincete. Nato analizira bruse in pasne garniture, še posebej pasne obročke z emajlom. Za moško nošo so značilne železne fibule, kjer podrobneje analizira tiste z dvema gumboma na loku, fibule z enim gumbom, t. i. gladke železne fibule in fibule z nizkim lokom. Pri nakitnih predmetih obravnava torkves, zapestnice, obeske in pa sponke, čeprav za zadnje prevzema domneve, da so se uporabljale za spajanje lesenih predmetov, manjše pa za povezovanje razbitega keramičnega posodja.

Obravnavi moških sledi analiza ženskih pridatkov, kjer kot prve obravnava železne verižne pasove. Za enodelne pasove, ki so sestavljeni iz osmičasto zavitihi verižnih členov in so znani kot tip Brežice 2, predlaga, da se to poimenovanje uporablja le za pasove v moških grobovih, medtem ko za ženske predlaga poimenovanje pasovi tipa Zvonimirovo 12. Poleg njih podrobneje obravnava še podobno sestavljene, dvodelne železne pasove tipa Zvonimirovo LT 6. Nato se posveti sponkam tipa Brežice, fragmentu bronastega pasa z zoomorfnimi oblikovanimi kavljem in pa najdbi majhne (pasne) zaponke, za katero ni veliko primerjav, njena uporaba pa še ni razjasnjena. Sledi analiza fibul, ki jo začne s kratkim pregledom že opravljene analize železnih fibul, nato pa podrobneje obravnava še bronaste. Pri teh posebej analizira fibule z dvema gumboma, fibule tipa Zvonimirovo LT 5, fibule z emajlom in za konec še t. i. bronaste fibule z gladkim lokom. Kot nakitne predmete avtor obravnava steklene zapestnice, katerih podrobno analizo je predstavil že pred leti, zato se tu posveti predvsem zapestnicam vrste 27. Nato se loti še obravnave prstanov in steklenih jagod. Kot zadnjo skupino pridatkov iz ženskih grobov obravnava nože.

Tretji del analize pridatkov je posvečen keramičnemu posodju. Tu se najprej posveti loncem, med katere poleg različnih oblik glinenih prišteva še globoke sklede s stožčastim vratom. Sledi podrobna obravnava kantharosov, ki se na najdiščih mokronoške skupine le redko pojavljajo, sodijo pa med oblike posodja, značilne za Skordiske. Pri tem posebej obravnava kantharose tipov Zvonimirovo – Privlaka, Karaburma in Pečine. Kot poznolatske oblike obravnava kantharose tipov Vinkovci, Gomolava, Vukovar ter prostoročno oblikovane, nizke kantharose tipa Zvonimirovo 15. Sledi analiza čaše iz groba LT 11 in celovita obravnava skled. Posebej analizira še s koncentričnimi krogi okrašeno keramiko, ki jo datira predvsem v zgodnje- in srednjelatsko obdobje, pri čemer opozori tudi na najdbe s slovenskih gradišč, ki so datirane v poznolatski čas. Zadnji del obravnave keramičnih pridatkov je posvečen pregledu najdb vreten.

V zaključnem, sedmem poglavju monografije (str. 365–387) avtor povzame dognanja o grobišču iz Zvonimirovega. Ponovno opozori na lego v LT C2 datiranega

grobišča, ki predstavlja vzhodni rob mokronoške skupine. Predvsem deli ženske oprave (posamezne oblike pasov in bronastih fibul) in keramika (kantharosi) kažejo na tesne povezave s kulturnim krogom Skordiskov, dobre povezave pa se kažejo tudi s panonskim krogom (karta 33).

Osmo poglavje (str. 389–419) obsega kataloški opis predstavljenih grobov z najdbami. Sledijo mu poglavje z risbami in fotografijami posameznih grobnih celot (str. 421–433) ter tabele z najdbami (str. 435–467). Če je kataloški opis z zelo podrobnimi opisi posameznih najdb skrbno sestavljen, se zdi grafični del kataloga bolj nepremišljen in nedodelan. Pri slikah grobnih celot je nekoliko moteče, da risbe in fotografije nimajo enotnega pogleda proti severu. Na tlorisih grobov, ki so v merilu 1 : 10, pogrešamo oznake kataloških števil in posameznih grobnih pridatkov. Ti so na tablah žal v različnih merilih, ki so ponazorjena z merilnim trakom. Ker so številne najdbe po nepotrebnem predstavljene v prevelikem merilu, so posamezne grobne enote prikazane na več tablah in tako težje pregledne.

Podobno, kot velja za pretiravanje pri grafičnem prikazu najdb na tablah, je odveč tudi vzporeden angleški prevod devetega poglavja (str. 469–483). To obsega dragocen popis najdišč s kart razširjenosti posameznih predmetov 7–32, opremljen s citati. Bržkone odveč je lahko tudi dvanajsto poglavje (str. 485–493), v katerem je zgolj popis predstavljenih kart in slik.

Popisu literature v trinajstem poglavju (str. 495–511) sledita predstavitev ugotovitev antropološke analize izpod peresa Maria Šlausa in Maria Novaka (str. 513–521) ter samostojno poglavje Siniše Radovića z lično predstavljeno analizo v obravnavanih grobovih odkritih živalskih kosti (str. 523–545).

Predstavljena monografija Marka Dizdara, ki se končuje z zahvalami številnim sodelavcem, je zelo obsežna in dragocena, saj se neposredno navezuje na slovenski prostor. V LT C2 datirano grobišče Zvonimirovo namreč lahko v celoti primerjamo s še vedno in pa vsaj v največjem delu neobjavljenimi ter (celovito in sistematično) neovrednotenimi grobišči iz Dobove, Brežic, Slatine pri Celju in s Kapiteljske njive v Novem mestu. Tudi v monografiji Zvonimirovo – Veliko polje 1 je predstavljen le majhen del tamkajšnjega grobišča, ki ga je avtor večinoma že predstavil v več samostojnih člankih. Na tem mestu je tako zbral, dopolnil in nadgradil vse že predstavljene analize z zanimivimi in poglobljenimi pregledi načina pokopa in pogrebnih ritualov, izsledki antropološke analize ter analizo živalskih kosti. Pri svojem delu je upošteval vso relevantno literaturo in nam predstavil podrobno tipološko-kronološko analizo grobnih pridatkov s številnimi primerjavami in kartami razširjenosti posameznih predmetov. Še najšibkejša točka vzporedno v angleščino prevedene monografije so nekatere oblikovalsko-uredniške odločitve, ki pa nikakor ne zmanjšujejo vrednosti in teže dela, bi pa nekatere racionalnejše odločitve lahko pripomogle k zmanjšanju njegove mase.

Lucija GRAHEK

Christoph Eger: *Spätantikes Kleidungs Zubehör aus Nordafrika I. Trägerkreis, Mobilität und Ethnos im Spiegel der Funde des spätesten römischen Kaiserzeit und der vandalschen Zeit.* Münchner Beiträge zur Provinzialrömischen Archäologie 5, Reichert, Wiesbaden 2012. ISBN-13: 978-3895009129, ISBN-10: 3895009121. 421 strani, 27 tabel (4 barvne), 70 slik, povzetek v nemškem in francoskem jeziku.

Knjiga je prvi del študije pasnih spon in fibul 4. do 7. stoletja iz severne Afrike in je nastala kot habilitacijska disertacija Christopa Egerja. Ta zvezek obsega pozno-rimsko obdobje in čas vandalske navzočnosti, za drugi zvezek pa je napovedano še gradivo bizantinskega obdobja od sredine 6. do konca 7. stoletja. Obravnavani prostor predstavlja skoraj celotna rimska dieceza Afrika, torej province *Tripolitana*, *Byzacena*, *A. Proconsularis*, *Numidia*, *Sitifensis* in *Mauretania Caesariensis* oz. današnje zahodna Libija, Tunizija in Alžirija.

Glavnina obravnavanega drobnega gradiva (približno 450 predmetov v obeh delih) so predvsem pasne spon in fibule brez znanih najdiščnih kontekstov iz muzejske zbirke Musée National de Carthage v Kartagini (12 fibul in 183 spon). V muzej je gradivo prišlo konec 19. in na začetku 20. stoletja predvsem kot zapuščina misijonarja Alfreda Louisa Delattra, ki je raziskal velike površine antične Kartagine, tudi večino zgodnjekršćanskih bazilik v mestu. Temu materialu je avtor dodal predmete iz zbirk, ki jih je imel možnost preučevati v muzejih v Libiji (*Sabratha*), Alžiriji (Alžir, Constantine, Djemila, Sétif, Timgad) in v Britanskem muzeju v Londonu, ter tudi nekaj objavljениh kosov. Posebno vlogo imajo izjemni bogati grobovi, odkriti v Kartagini (Koudiat Zateur, Douar-ech-Chott), v *Thuburbo Maius*, današnjem Henchir Kasbat v Tuniziji, in v *Hippo Regius*, današnji Annabi v Alžiriji. Knjiga ima dva glavna poudarka, tipološko-kronološko analizo predmetov in analizo razširjenosti posameznih tipov, pri čemer se je avtor zaradi pomanjkanja grobnih in siceršnjih kontekstov v severni Afriki moral ozreti po celotnem Sredozemlju.

Knjiga se začne s predgovorom izdajatelja (Michael Mackensen), ki predstavi Egerjevo delo in okoliščine njegovega nastanka med piščevimi študijskimi bivanji v severni Afriki. Sledijo avtorjev predgovor in štiri uvodna poglavja, ki jih bom zaradi boljše preglednosti tukaj oštevilčila: (1) uvod s predstavitev prostora in problematike raziskave, (2) poglavje o raziskavah sredozemskih oblačilnih dodatkov med 5. in 7./8. st. (dejansko o nomenklaturi in tipologiji pasnih spon), (3) pregled virov in objav poznoantičnih grobišč in grobnih pridatkov v Sredozemlju ter (4) poglavje o pogrebnih običajih v Kartagini in severni Afriki med 4./5. in 7. st. Obravnava drobnega gradiva, ki predstavlja preostali del monografije, je razdeljena na dva dela, prvi (5) obsega obdobje približno med letoma 400 in 450, drugi (6) pa obdobje vandalske oblasti približno med 450 in 550. Oba dela sestavlja tipološko-kronološka obdelava predmetov z diskusijskimi prispevki, ekskurzom o rimski vojski v severni Afriki in prvem ter razpravo o oblačilih in oblačilnih dodatkih v vandalskem obdobju v severni Afriki v drugem delu (pravzaprav avtorjevo soočanje s tezami o etničnih in družbenih identitetah Philippa von Rummla).

V uvodu (1) avtor med drugim opozori na že iz naslova knjige razvidno zamenjavo izrazov "noša" (Tracht) in "deli